

УДК 339.564:338.439.5(477)

Власов В.І. *, Кривенко Н.В. **, Кваша К.С. ***, Ткач Г.В. ****

СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ І ГЕОГРАФІЯ ЕКСПОРТУ ПРОДУКЦІЇ АПК УКРАЇНИ

***Анотація.** В умовах поглиблення глобалізаційних процесів, загострення продовольчої кризи, розвитку зовнішньої торгівлі зростає значення збільшення частки України на світовому ринку агропродовольчої продукції, підвищення її конкурентоспроможності та стабілізації своїх позицій. Обсяги експорту продукції АПК зростають, особливо щодо продукції рослинництва, позитивним є розширення географічної диверсифікації експорту. Щодо конкурентоспроможності, то вітчизняна ціна є нижчою порівняно із світовою та США, проте це не завжди є позитивним, оскільки часто це пояснюється експортом продукції нижчої якості. Динаміка зростання експорту є позитивною тенденцією, що паралельно із зростанням світового попиту дозволяє прогнозувати аналогічну ситуацію і в майбутньому.*

Ключові слова: експорт, імпорт, ринок, торгівля, агропродовольча продукція, продукція рослинництва, продукція тваринництва, якість, ціна.

***Annotation.** In the conditions of deepening of globalization processes, complication of food crisis, development of foreign trade, the value of increase of part of Ukraine in the world market of APC products, increase of its competitiveness and stabilizing of the positions is growing. The volumes of export of products of APC grow, especially in relation to the products of plant-grower, positive is expansion of geographical diversification of export. In relation to a competitiveness, a Ukrainian price is below by comparison to world and the USA prices, however it not always is positive, as often it is explained the export of domestic products of lower quality. A dynamics of growth of export is a positive tendency, that is why a growth of world demand allows to forecast an analogical situation and in the future.*

Key words: export, import, market, trade, products of APC, products of plant-grower, products of husbandry, quality, price

***Аннотация.** В условиях углубления глобализационных процессов, обострение продовольственного кризиса, развития внешней торговли, увеличивается*

* доктор економічних наук, доктор сільськогосподарських наук, професор, головний науковий співробітник відділу стратегічного планування, моделювання та зовнішньоекономічних зв'язків ННЦ «Інститут аграрної економіки»

** кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу стратегічного планування, моделювання та зовнішньоекономічних зв'язків ННЦ «Інститут аграрної економіки»

*** керівник відділу продаж сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу «Козачий зерновий союз»

**** науковий співробітник відділу стратегічного планування, моделювання та зовнішньоекономічних зв'язків ННЦ «Інститут аграрної економіки»

значение доли Украины на мировом рынке агропродовольственной продукции, повышения ее конкурентоспособности и стабилизации своих позиций. Объемы экспорта продукции АПК растут, особенно по продукции растениеводства, позитивным является расширение географической диверсификации экспорта. Что касается конкурентоспособности, то отечественная цена ниже по сравнению со среднемировой и США, однако это не всегда является позитивным, поскольку часто это объясняется экспортом продукции низшего качества. Динамика роста экспорта имеет позитивную тенденцию, что параллельно с ростом мирового спроса позволяет прогнозировать аналогичную ситуацию и в будущем.

Ключевые слова: экспорт, импорт, рынок, торговля, агропродовольственная продукция, продукция растениеводства, продукция животноводства, качество, цена.

Постановка проблеми. В сучасних умовах зростає значення участі країни у міжнародному поділі праці, ефективного використання порівняльних переваг та утримання стабільних позицій на світовому ринку. Зростання чисельності населення та попиту на продукцію АПК стимулюють збільшення експорту агропродовольчої продукції України, яка є одним з найбільших її виробників по окремих групах. Це має частково сприяти вирішенню продовольчої проблеми окремих країн і зростанню добробуту населення України.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми розвитку зовнішньої торгівлі, географічної диверсифікації, конкурентоспроможності вітчизняної продукції АПК залишаються досить актуальним і вагомими, хоча їх дослідженням займалися такі вчені як В. І. Бойко, С. М. Кваша, Т. О. Осташко, М. І. Пугачов, П. Т. Саблук, Б. К. Супіханов, А. А. Фесина, О. О. Школьник та ін.

Вирішення невирішених раніше частин загальної проблеми. Хоча питання розвитку та аналізу експорту агропродовольчої продукції значною мірою відображені у працях вітчизняних науковців, доцільно детальніше розглянути тенденцію експорту по окремих роках залежно від обсягів імпорту, врахувати динаміку цін та інших впливових факторів.

Формування цілей статті. В роботі проаналізовано експорт вітчизняної агропродовольчої продукції, виявлено тенденції щодо основних напрямків експорту до найбільших імпортерів та по регіонах, динаміку частки продукції у загальних обсягах експорту з врахуванням цінових змін.

Зовнішня торгівля відіграє вагоме значення для економічного розвитку більшості країн вже сотні років, що стосується й України. Так А. С. Філіпенко зазначає, що ще в VII та VIII століттях купці київських князів подорожували з товарами до Греції, Богемії, Венгрії, Кавказу, Персії та Балканського півострову. Вагоме значення мали торговельний шлях «із варягів у греки», «Залізний шлях», «Соляний шлях», шлях, що проходив до Хазарської столиці - міста Ітіль. Також Запорізька Січ розвивала торговельні відносини з іншими країнами, зокрема значним попитом користувались запорізькі коні у Польщі, Росії, Криму, Турції та інших країнах Європи [1, с.419-421, 427-428]. Все це свідчить вже про досить розвинені на той час зовнішньо торговельні відносини Київської Русі.

Недарма О.Г.Білорус та В.І.Власов зазначають «З давніх часів панує істина, що розвиваються і багатіють ті народи, країни і держави, які активно торгують з іншими країнами» [2, с.3].

На світовому ринку протягом останніх десятиліть основними експортерами агропродовольчої продукції продовжують залишатись переважно розвинені країни, зокрема США,

Німеччина, Франція, Великобританія, Австралія, але і такі країни, що розвиваються, як Бразилія, Аргентина, Китай, Індія, про що свідчить, проведений нами аналіз даних ФАО [3]. Варто зазначити, що розвинені країни хоча і зосереджуються на експорті готової продукції, залишаються одними з основних постачальників і сировини. При цьому варто зазначити, що Україна також входить до основних постачальників агропродовольчої продукції на світовий ринок, зокрема продукції рослинництва та соняшникової олії.

Насамперед, слід відзначити стрімке зростання вартості експорту продукції рослинництва, яка збільшилася за 2005 – 2012 роки від 1,7 до 9,2 млрд. дол. США [4], або більше ніж у 5,4 рази. Причому, характерно те, що вона зросла у торгівлі з усіма головними регіонами нашої планети: до країн Європи, Азії, Африки, СНД відповідно у 6,6; майже у 4; 8,1 та 2,7 рази.

Природно, що шлях України на експортному ринку легким не був – при динамічному зростанні до 2008 року провальними були 2009 і особливо 2010 роки унаслідок падіння обсягів виробництва зерна відповідно до 45,4 і 38,7 млн. тонн.

Головним досягненням періоду, що аналізується, слід вважати стрімкий ривок України на імпорتنі ринки Європи та Африки, що пов'язано не тільки зі збільшенням обсягів експорту відповідно на понад 2,8 і 2,2 млрд. дол. США, але й в цілому зі збільшенням країн торговельних партнерів України.

Слід підкреслити значне поширення торговельних зв'язків України на ринку продукції зернової галузі. Так, якщо у 2005 році географія експорту включала 75 країн, то у 2012 вже 101-у, або на 26 більше.

Головними імпортерами української пшениці у 2005-2012 роках були Іспанія, Єгипет, Ізраїль і Туніс, які за ці роки імпортували відповідно 7,6; 6,0; 4,2 і 3,0 млн. тонн. При межі не менше 100 тис. тонн експорту аналіз обсягів експорту до країн-лідерів показав, що за цей період їх кількість коливалася від 5 до 19, із загальними обсягами від 851 тис. тонн (2007 рік) до 11,6 млн. тонн (2009 рік), а їх питома вага від 73,2 (2006 рік) до 90,5 % (2012 рік), як то показано на рисунках 1 і 2.

Головними імпортерами кукурудзи були Білорусь, Іспанія, Іран, Туніс та Єгипет, закупивши в Україні відповідно 1,1; 5,5; 3,9; 1,8 і 8,2 млн. тонн. При цьому Єгипет міцно посів перше місце з 2009 року, імпортуючи щорічно від 1,2 (2010 рік) до 2,9 млн. тонн (2012 рік) кукурудзи.

Виділення країн лідерів за обсягами імпорту нашої кукурудзи показало, що не менше 100 тис. тонн імпортували від 3-х (2007 рік) до 19-ти (2012 рік) країн з коливанням обсягів від 625 тис. тонн до майже 1,5 млн. тонн при питомій вазі до відповідного року від 65,5 до 94,8 %.

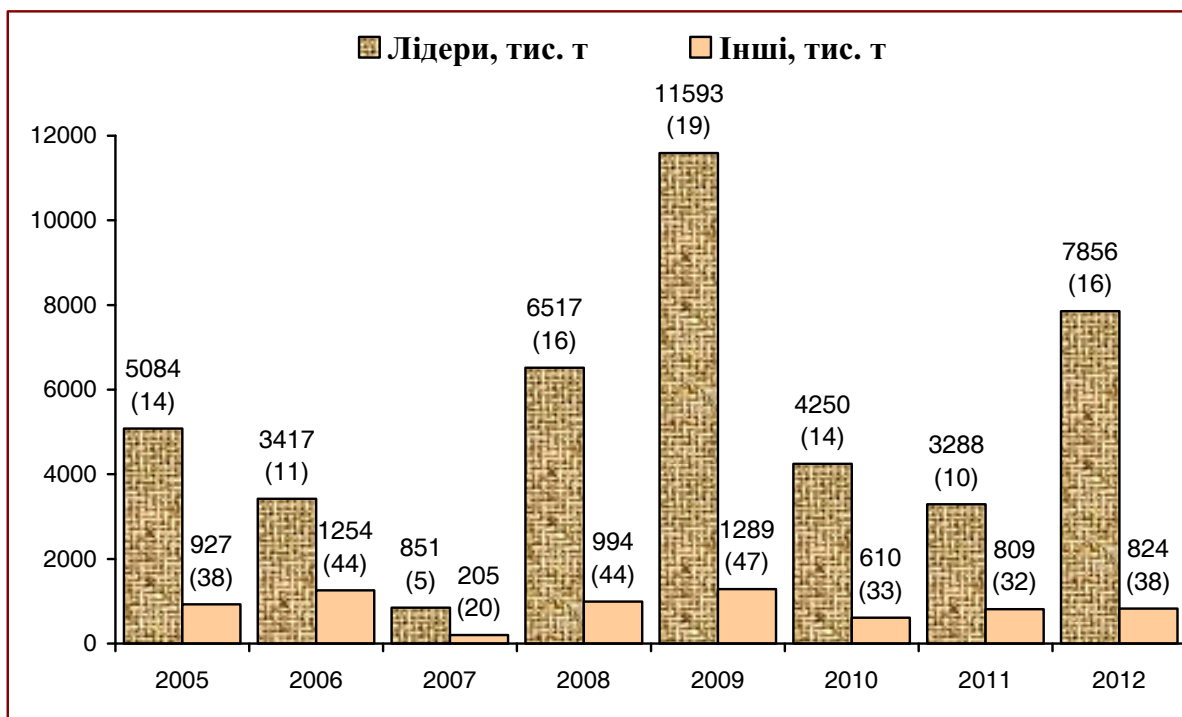
Що стосується третьої головної зернової культури ячменю, то при коливанні щорічних обсягів експорту від 2,0 (2011 рік) до майже 5,5 млн. тонн (2009 рік) головними його імпортерами були країни Близького Сходу: Саудівська Аравія, Іран, Сирія та Йорданія, що вивезли з України за 2005-2012 роки відповідно понад 18,3; майже 2,5; 2,0 і 1,9 млн. тонн.

Кількість країн-лідерів за обсягами імпорту українського ячменю (не менше 100,0 тис. тонн) змінювалась від 1 (2007 рік) до 9 (2009 рік). При цьому беззаперечним лідером усі роки була Саудівська Аравія, яка імпортувала від 1,5 (2011 рік) до 3,2 млн. тонн (2010 рік), а питома вага країн-лідерів за імпортом ячменю з України знаходилася у межах 79,3 (2011 рік) – 95,3 % (2010 рік).

Аналіз динаміки цін на експорт основних зернових культур показав:

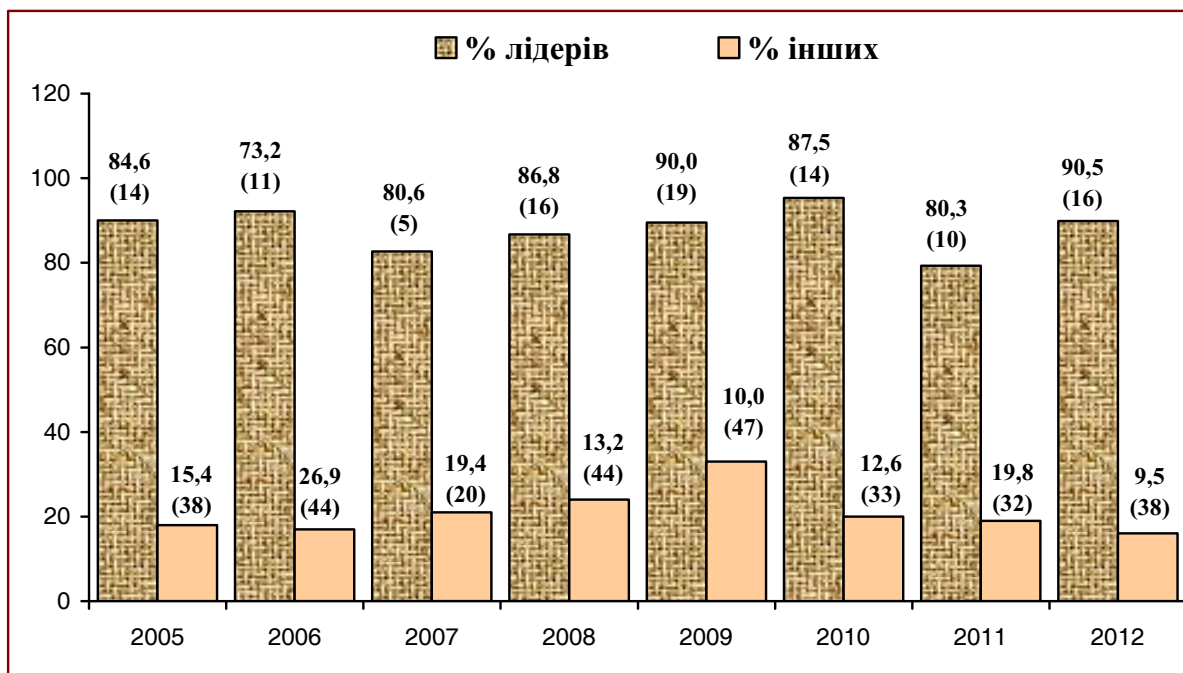
1. Синхронне коливання з коливанням середньосвітових цін.

2. Усі роки ціни на українську сировину нижчі порівняно не тільки із середньосвітовими, а й з цінами експорту пшениці, кукурудзи та ячменю США (рис.3).

Рис. 1 Експорт пшениці Україною у держави-лідери за імпортом (понад 100 тис. т) та інші держави, тис. тонн

Примітка: У дужках –кількість країн-імпортерів.

Рис. 2 Експорт пшениці Україною у держави-лідери за імпортом (понад 100 тис. т) та інші держави, %

Примітка: У дужках –кількість країн-імпортерів.

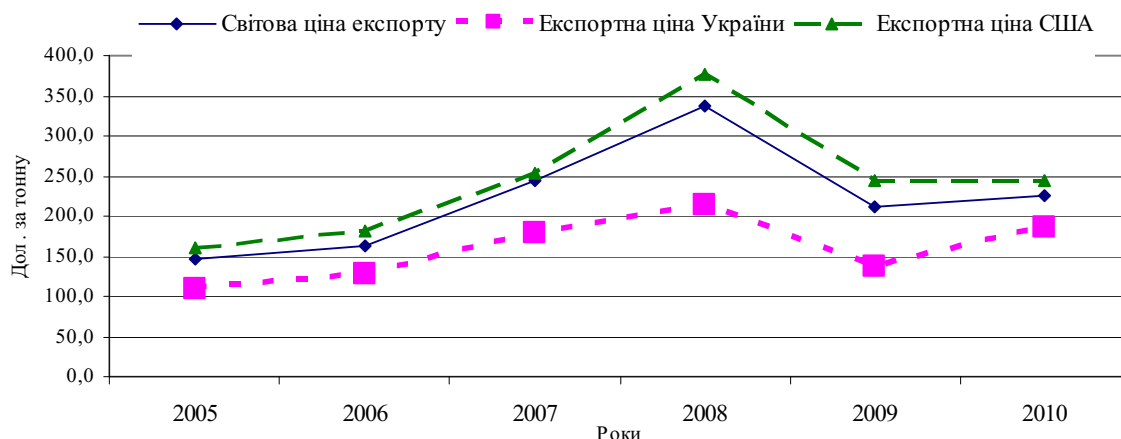

Рис. 3 Експортні ціни пшениці за 2002-2010 роки

Тобто Україна поки що за якістю зернових, яка багато в чому визначає їх експортну ціну постачає на світовий ринок менш якісний товар.

Варто зазначити не тільки можливість значного поширення обсягів експорту продукції рослинництва внаслідок зростання чисельності населення у країнах Африканського і Азійського континентів і відповідного збільшення потреб у імпорті, а й здійснюваної деякими країнами політики аутсорсингу – використання резервів інших країн. Так, наприклад, Саудівська Аравія скоротила з 1990 року посівні площі зернових майже на 600 тис. га і, відповідно, виробництво зернових на 2,7 млн. тонн внаслідок того, що останні гідрологічні дослідження виявили зниження рівня підземного водоносного горизонту, ресурси якого використовувалися для зрошення зернових. Тому було прийнято рішення, зберігаючи власні водні ресурси, нарощувати імпорту зернових, який зріс від 1,2 до 10,9 млн. тон, або у 9 рази.

Основа експорту групи товарів рослинного походження становлять зернові та білково-олійні культури. При цьому за темпами зростання обсягів експорту білково-олійні культури випередили зернові – збільшення у 13 рази проти п'ятикратного по зернових. У фізичному виразі перше місце займають зернові культури. Але якщо у 2005 році їхня питома вага до загальної вартості експорту продукції рослинництва становила 81,6, то у 2012 році знизилася майже до 76 %, що зумовлено відносно більшим зростанням обсягів експорту білково-олійних культур. Позитивним фактором є те, що по всіх групах товарів найбільше зросли обсяги експорту до країн Африканського континенту: по зернових у 7,7 рази, продукції борошномельно-круп'яної промисловості – у 695 рази, по білково-олійних культурах – у 10,7 рази, по овочам і коренеплодам – у 7,8 рази, при відповідному зростанні питомої ваги з 23,2 до 35,5 %, з 0,03 до 5,3%, з 0,7 до 6,3 % і з 0,2 до 4,8 %.

На жаль по групі товарів рослинного походження погано використовуються можливості нашої борошно-мельно-круп'яної промисловості, що зумовлено зниженням питомої ваги цієї підгрупи товарів з невеличкої 1,7% у 2005 році до ще меншої 1,1% у 2012 році.

Аналіз експорту по окремих групах товарів тваринного походження показує, що якщо по групах «Живі дерева та продукти квітництва», «Овочі, коренеплоди», «Кава, чай, прянощі» і «Продукція борошномельно-круп'яної промисловості» основні експортні потоки були спрямовані до країн СНД, становлячи відповідно 92,5; 45,2; 37,0 і 64,5% від загального обсягу кожної з цих груп, то по групах «Їстівні плоди і горіхи, цитрусові» та «Інші продукти рослинного походження» до Європи – 42 і 96%, а по групі «Насіння і плоди олійних рослин» до Африки – 67%.

Разом з тим в цілому експорт до головних георегіонів планети був близьким – 3,3 млрд. до Європи, майже 3 до Азії, 2,6 до Африки і майже 2,6 до СНД, або відповідно 36,3; 32,5; 28,3 і 28,0 %.

Позитивною тенденцією відрізняється також зростання експорту продукції тваринництва за 2005-2012 роки в 1,3 рази, або на 229,1 млн. дол. США. Найнижчі показники характерні для 2006 і 2009 років відповідно 396,5 і 596,0 млн. дол. США. За період, що аналізується, вартість експорту до країн Європи, Азії та СНД зростає відповідно в 1,2; 4,7 і 1,3 рази і зменшилась у 2 рази до країн Африки та інших країн

Отже, для продукції тваринництва характерна позитивна тенденція зростання експорту практично по всіх стратегічних сегментах ринку. Разом з тим, порівняно з експортом рослинницької продукції темпи її зростання набагато нижчі, тоді як географія експорту, яка охоплювала у 2005 році 77 країн, а у 2012 – 117 країн була більшою. При цьому, лівові частка продукції тваринництва припадає на країни СНД: 83,9% у 2005 році й 81,9% у 2012 році, що зумовлено низькою її якістю, яка за критеріями проходить тільки на ринки країн СНД, багато з яких поки що не поміняли свої стандарти до рівня стандартів ЄС. Зокрема, якщо питома вага експорту тваринницької продукції до Європи у 2005 році становила 3,4%, то у 2012 році вона знизилася до 3,1%, або на 0,3 пункту.

Загальне зростання експорту продукції тваринництва зумовлено, насамперед, збільшенням обсягів молочної продукції: від 63 до 88 % експорту тваринництва. Живі тварини займають не більше півтора відсотка, м'ясна продукція – 20-30 %, риба – до 2%. Разом з тим, питома вага експорту тваринницької продукції незмінно спадає – від 17% у 2005 році до 8,5 % у 2012 році, а серед товарів тваринного походження найбільше питома вага молокопродуктів: від 88,1 (2008 р.) до 63,7 % (2012 р.) при водночас зростанні питомої ваги м'ясопродуктів – від 8,4 (2006 р.) до 32,8 % (2012 р.).

Головними експортними товарами по групі товарів тваринного походження є підгрупи «М'ясо та харчові субпродукти» і «Молоко та молочні продукти, яйця, мед». При цьому по останній підгрупі обсяги експорту збільшилися з 553,7 до 612,4 млн. дол. США, або на 10,6%, а перша відповідно з 154,5 до 315,9, або у два рази. Основний напрямок руху усіх підгруп експортних товарів тваринного походження це країни СНД з питомою вагою у 2012 році по групі «Живі тварини» – 82%; підгрупі «М'ясо та харчові субпродукти» – 95, підгрупі «Риби і ракоподібні» – 75, підгрупі «Молоко та молочні продукти, яйця, мед» – 25,8 і підгрупі «Інші продукти» – 35%, від відповідної вартості експорту кожної підгрупи.

Перспективи України на цьому ринку залежатимуть від нарощування поголів'я, підвищення якості продукції при запровадженні сучасних технологій виробництва як на фермах, так і на переробних підприємствах.

Основним імпортером м'яса і харчових субпродуктів є Російська Федерація, яка вивозила з України від 2,5 (2006 р.) до 65,4 тис. тонни (2012 р.). При цьому з року в рік кількість країн-імпортерів цієї групи товарів неухильно зростає – з 10 у 2005 році до 84 у 2012 році при одночасному виході на ринки Африки та Близького Сходу. При межі не менше 100 тонн кількість країн-лідерів за імпортом змінювалась від 1 (2005 р.) до 21 (2012 р.), а їх відсоток у загальних обсягах від 96,2 (2006 р.) до 99,8 % (2012 р.).

Що стосується молока, то в цьому сегменті експорту лідером за обсягами імпорту був Азербайджан, який щорічно закуповував в Україні від 0,8 (2005 р.) до 2,4 тис. тонн (2008 р.), але за останні роки значно пошавилася торгівля з Молдовою, яка у 2012 році посіла перше місце імпортувавши 3,5 тонн і, крім того, в окремі роки у лідери (2008-2009 рр.) виходив Казахстан, імпортуючи від 11,6 до 13,7 тис. тонн. У цілому країни-лідери (не менше 100 тонн) вивозили з України від 1,8 (2005 р.) до 18,1 тис. тонн (2009 р.), а їхня питома вага коливалась від 95,8 (2005 р.) до 99,9 % (2009 р.).

Провали в обсягах торгівлі 2006 і 2009 років пояснюються, насамперед проведенням активної антиукраїнської політики Росією, яка включала систему заборони експорту під

гаслом того, що умови її виробництва на українських переробних підприємствах не відповідають вимогам Росії з організацією численних перевірок наших підприємств, які закінчувалися в основному висновками про те, що продукція за якістю придатна для реалізації на ринку Росії.

З чотирьох груп агропродовольчої продукції найбільш стрімко зростала за 2005 – 2012 роки вартість експорту продукції олійно-жирової промисловості – з 587,2 до 4211,4 млн. дол. США, або у 7,2 рази при деякому зниженні у 2009 році (на 7,7%). Експорт продукції олійно-жирової промисловості постійно зростає, причому особливо на ринки країн Азії. Так, якщо для країн Європи та СНД зростання за наведений період становило у 2,9 і 1,8 рази, то для країн Азії та Африки більше ніж у 23 та 19 рази відповідно. Причому за вартісними показниками найбільше продано жирів та олій до країн Азії, Європи, і лише на 3,7% менше до – Африки. Тобто перед Україною відкритий емний ринок Східних країн, де завжди існуватиме попит на дану продукцію. Наприклад, за період 1990-2010 років в цілому імпорт соняшникової олії країнами Азії зріс на 58,7%, соєвої олії у 8,2 рази і ріпаку на 53,9 % при відповідно країнами Африканського континенту на 55,9% і в 6,1 та 5,8 рази.

Основою експорту Україною цієї групи товарів є соняшникова олія. Загальні її обсяги зросли з 545,8 до у 2005 році до 3974,4 млн. дол. США у 2012 році, або у 7,3 рази, при такому розподілі по регіонах: 2005 рік : Європа – 274,6 млн. дол. США, або 50,3% і відповідно Азія – 93,7 і 17,1; Африка - 38,5 і 7,0; СНД - 138,5 млн. дол. США і 25,4 %; 2012 рік: Європа – 783,1 млн. дол. США, або 19,7 % і відповідно Азія – 2225,5 і 58,6; Африка – 801,5 і 20,1; СНД – 143,7 млн. дол. США і 3,6 %. Тобто, за даний період відбулася значна переорієнтація потоків експорту соняшникової олії у напрямку Азійського та Африканського континентів.

Зазначимо, що зростання обсягів експорту соняшникової олії пов'язано з поширенням географії експорту. Якщо у 2005 році експорт здійснювали у 45 країн, то у 2012 році вже у 94. При цьому також у 2 рази зросла кількість країн-лідерів за обсягами імпорту (не менше 50 тис. тонн) з 6-и у 2005 до 13-и у 2012 році і відповідно їх спільний імпорт з 556 до 3386 тис. тонн при коливанні питомої ваги від 65,2 (2005 р.) до 93,7 % (2012 р.).

Вагоме значення для України має зростання експорту готових харчових продуктів, зокрема протягом 2005-2012 рр. у 2,7 рази, або на 2,2 млрд. дол. США. На особливу увагу заслуговує те, що найбільше експорт зріс до країн Європи – більш, ніж у 5 рази, менше до країн Азії, Африки та СНД – відповідно у 4,4; 2,5 та 2,2 рази. Це свідчить про диверсифікацію географічної структури експорту вітчизняних готових харчових продуктів, що підкреслює такий факт, якщо у 2005 році до країн СНД було експортовано 79,9 % готових харчових продуктів, то у 2012 році – 63,7 %. Зменшення експорту спостерігалось лише у 2009 році, причому лише до країн Африки та СНД, а до Європи та Азії він зростає. Тобто існує перспектива розширення сегментів вітчизняних готових харчових продуктів на ринках Європи та Азії.

З восьми підгруп товарів продукції харчової промисловості найбільш привабливим для імпортерів є товари підгрупи «Залишки і відходи харчової промисловості», обсяги експорту яких зросли з 139,8 до 877,7 млн. дол. США, або у 6,2 рази. При цьому найбільше у них зацікавлені країни Європи, питома вага яких зросла з 34,6 у 2005 році до 59,5 % у 2012 році. Цікаве те, що друге місце за обсягами експорту займає підгрупа «Какао та продукти з нього» – 662,3 тис. дол. США або 18,9 % питомої ваги загального експорту товарів продукції переробної промисловості. Тобто країна, не вирощуючи какао, зуміла привабити імпортерів до продукції його переробки на українських підприємствах.

Знову констатуємо те, що головний потік експортних товарів групи «Продукція переробної промисловості» спрямований на країни СНД при водночас посиленні потоку

експорту до країн Європи по підгрупах «Продукти з м'яса, риби», «Цукор і кондитерські цукру» з падінням експорту товарів підгрупи «Алкогільні та безалкогольні напої та оцет». Крім того значними темпами зростає експорт майже всіх підгруп товарів до країн Африки.

Найцікавішим у експорті цукру і кондитерських є те, що зросла кількість країн, які імпортують незначні обсяги – з 37-и у 2005 році до 64-х у 2012 році. При цьому якщо середній імпорт у такі країни у 2005 році в середньому становив 1,1 тонни, то у 2012 році він зменшився до 1,05 тонн, тоді як у країни-лідери (не менше 10 тис. тонн) середній імпорт на країну зріс відповідно з 35,0 до 39,0 тис. тонн. Коливання обсягів імпорту країн-лідерів було від 167,1 (2008 р.) до 623,9 тис. тонн (2012 р.), а їхньої питомої ваги від 76,6 (2010 р.) до 90,3% (2012 р.).

В цілому, відбулися помітні зміни співвідношення експорту чотирьох груп товарів АПК. Так, якщо у 2005 році питома вага продукції рослинного походження становила 39,4%, продукції тваринництва 17%, продукції олійно-жирової промисловості 13,6% і продукції харчової промисловості 30%, то у 2012 році питома вага продукції рослинництва підвищилася до 51,5 %, продукції олійно-жирової промисловості до 23,6%, а продукції тваринництва і харчової промисловості впала відповідно до 5,4 і 19,5 %.

Висновки. Таким чином, наявність зовнішньої торгівлі на території України був характерним ще за часів Київської Русі і спостерігався в подальшому. Позитивною є тенденція збільшення експорту вітчизняної продукції АПК до практично усіх регіонів планети. У експорті переважає продукція рослинництва, проте існують прагнення щоб значна частка припадала на готову продукцію. Збільшується кількість країн великих імпортерів вітчизняної продукції. Позитивним є порівняно невисока ціна вітчизняної продукції порівняно з світовою та США, проте це має бути наслідком ефективного виробництва, а не нижчої якості. Тому необхідно підвищувати конкурентоспроможність вітчизняної продукції, розширювати географічну диверсифікацію експорту щоб отримали вигоди і країни-імпортери, і внутрішній виробник і зріс добробут нації в цілому.

Список використаних джерел

1. Филипенко А.С. Экономическая глобализация: источники и результаты / А.С.Филипенко. – Москва: «Экономика», 2010. – 511 с.
2. Білорус О.Г. Глобальні трансформації торгівлі: монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 228 с.
3. FAOSTAT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faostat.fao.org/site/291/default.aspx>
4. Державний комітет статистики України. /www.ukrstat.gov.ua